

hakkında ileri sürdüğü fikirlerinde görmek mümkündür. Tevhidi ulûhî ve vücûdî (hakiki) olmak üzere ikiye ayıran Âmulî'ye göre birincisi tevhidin zâhiri mâna-da ifadesi olup kelime-i tevhidle sınırlı kalırken ikincisi, Allah'tan başka bir varlığın mevcut olmadığı anlamına gelen bâtinî tevhiddir. Bu onun, İbnü'l-Arabî ve vahdet-i vücûd nazariyesini ne kadar benimsemiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Âmulî zâhiri tevhidin peygamberler tarafından öğretildiğini iddia eder ve hakiki tevhidin sırlarını ancak evliyanın bildirebileceğini söyler. Bu ikili tevhid anlayışının karşısında şirki de celf ve hafî olmak üzere ikiye ayıran müellife göre birincisi "Allah'a ortak koşma" mânasına gelirken ikincisi her şeyin Allah'tan, O'nun vasıtasıyla O'ndan ve O'na olduğunu anlayamamaktan kaynaklanan şirk olduğunu ileri sürer. Vücûdî veya hakiki tevhidin mehdînin zuhuruyla nihaî olarak teyit edileceğini söyleyen Âmulî'ye göre mehdî peygamber değil velîdir. Ayrıca Sa'deddin el-Hammûye ve Kâşânî gibi mutlak velâyetin Hz. Ali, mukayyed velâyetin de mehdî ile son bulduğuna inanır ki bu onun velâyet hususunda İbnü'l-Arabî'den ayrılmış olduğu en önemli konulardan biridir. Âmulî on dokuz sayısına büyük önem vermiş, besmeleyi oluşturan on dokuz harften her birinin yedi büyük peygamberle on iki imamdan birine delâlet ettiğini öne sürmüştür.

Nazarî ve felsefî tasavvufia meşgul olması Haydar el-Âmulî'ye Şii dünyasında önemli bir mevki kazandırmış, fakat aynı durum, tasavvuf karşısı bazı Şii mollalar tarafından aşırı bir mutasavvıf olmakla suçlanmasına yol açmıştır.

Haydar el-Âmulî, İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*'inin şârihi Şemseddin el-Âmulî (ö. 753/1352 [?]) ve Şii âlimlerinden Bahâeddin Âmilî ile (ö. 1031/1622) karıştırılmış, bu durum zaman zaman birine ait bir eserin diğerine nisbet edilmesi-ne sebep olmuştur (*A'yânü's-Sâ'a*, VI, 271).

Eserleri. 1. *Câmi'u'l-esrâr ve menba'u'l-envâr*. Haydar el-Âmulî, tevhidin hakikatlerini açıkladığı bu eserinde te'vil yoluna başvurarak sûfilerin çelişkili ve tutarsız gibi görünen görüşlerini şer'i esaslarla bağdaştırmaya çalışmıştır. Arapça olan eser üç ana bölümden (asl) meydana gelir; her bölüm de dört alt bölüme (kaide) ayrılmıştır. Kitap, Osman Yahyâ ve Henri Corbin tarafından *La philosophie shi'ite* içinde yayımlanmış (Tahran-Paris 1969, s. 2-617), Peter Antes de eseri tahlil eden bir kitap kaleme almıştır (*Zur Theologie der Shi'a: eine*

Untersuchung des Gâmi' al-asrâr wa-manba' al-anwâr von Sayyid Haidar Âmolî, Freiburg im Breisgau 1971). 2. *Es-rârü's-şerî'a ve atvârü't-tariqa ve envârü'l-hakika*. Tevhid, peygamberlik, âhiret, imâmet, fıkıh, namaz, oruç, hac, zekât, cihad gibi konuları şeriat, tarikat ve hakikat açısından yorumlayan eser M. Hâcevi tarafından neşredilmiştir (Tahran 1362 hş./1983; İngilizce trc. *Inner Secrets of the Path*, Longmead 1989). 3. *Naşşü'n-nuşûş*. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Fuşûşü'l-hikem*'inin Arapça şerhidir. *Fuşûş* şârihi olarak tanınmasına vesile olan bu eserinde Âmulî kendi hayatı hakkında bilgi vermiş, bağlı olduğu tasavvuf silsilesini kaydetmiştir. Eseri O. Yahyâ ve H. Corbin birlikte yayımlamışlardır (Tahran-Paris 1354 hş./1975; Tahran 1367 hş./1988). 4. *Risâletü nağdi'n-nukûd fi ma'rifeti'l-vücûd*. 768'de (1367) Necef'te yazılan eser, müellifin önsözde belirttiği üzere daha önce kaleme aldığı bir kitabın özetidir. Varlık, âlemin zuhuru, vahdet-kesret konularını İbnü'l-Arabî'nin görüşleri doğrultusunda açıklayan eser O. Yahyâ ve H. Corbin tarafından *La philosophie shi'ite* içinde neşredilmiştir (Tahran-Paris 1969, s. 620-710). 5. *el-Muhtû'ü'l-a'zam*. Kur'an'ın te'viline dairdir. Âgâ Büzürgün Necef Garavîye Kütüphanesi'nde gördüğünü belirttiği (*ez-Zerî'a*, XX, 162) eserin bir nüshası Kum Âyetullah Mar'aşî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (*UDMİ*, II, 215). 6. *el-Mesâ'ilü'l-Âmulîyye* (Tahran Üniversitesi Ktp., nr. 1022). *el-Mesâ'ilü'l-Haydariyye* olarak da bilinen eser, fıkıh konularında Âmulî ile hocası Fahrülmuhakkıkın arasında te'vîl edilen mektupları ihtiva eder. 7. *Risâle fi'l-fulûmî'l-âliye*. 787'de (1385) Necef'te kaleme alınan bu eserin bir nüshası *el-Muhtû'ü'l-a'zam*'in sonunda yer almaktadır (Âgâ Büzürg, XV, 326-327; XX, 161).

Kırk kadar eseri bulunduğu kaydedilen Haydar el-Âmulî'nin kaynaklarda zikredilen diğer bazı eserleri de şunlardır: *el-Erkân fi fûrû'i şerâyî'i ehli'l-imân*, *Emsiletü't-tevhîd ve bniyetü't-tecrîd*, *Telhîşu İştîlâhâtî's-şûfiyye*, *Câmi'u'l-hakâ'ik*, *el-Esmâ'ü'l-ilâhiyye ve ta'yî-nü mezâhirihâ mine'l-eşhâsî'l-insâniyye*, *el-Emânetü'l-ilâhiyye fi ta'yî-ni'l-hilâfeti'r-rabbâniyye*, *et-Tenbîh fi't-tenzîh*, *et-Tevhîd*, *el-Cedâvilü'l-mevsûme bi-medârici's-sâlikîn fi merâtibi'l-ârifîn*, *el-Hıceb ve hülâsatü'l-kütüb*, *Râfi'atü'l-hilâf'an vechi sükûti emîri'l-mü'minîn*, *âni'l-ihtilâf*, *el-Akl ve'n-nefs*, *el-İlm ve tahkîkühü*, *el-*

Fakr ve tahkîku'l-fakr, *Kenzü'l-künûz ve keşfü'r-rumûz*, *el-Me'âd fi rücû'i'l-ibâd*, *Müntehabû't-te'vîl fi beyânî Ki-tâbillâh ve hurûfihi ve kelimâtihî ve âyâtihî*, *Risâletü'n-nefs fi ma'rifeti'r-rab*, *el-Vücûd fi ma'rifeti'l-ma'bûd*, *el-Uşûl ve'l-erkân fi tehzi'bî'l-ahzâb ve'l-işvân*, *Müntehabâtü envârî's-şerî'a*, *Müntekâ'l-me'âd fi mürteka'l-ibâd*, *Nihâyetü't-tevhîd fi bidâyeti't-tecrîd*.

BİBLİYOGRAFYA :

Nûrullah et-Tüsterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, Tahran 1375/1955, II, 51-54; Tebrizî, *Reyhâne-tü'l-edeb*, Tebriz 1346 hş., I, 64; Hânsârî, *Rav-zâtü'l-cennât*, II, 377-380; Ma'sûm Ali Şah, *Târâ'ik*, I, 156, 195-197, 221, 523; II, 3, 303, 433; Abbas el-Kummî, *Fevâ'idü'r-Rizâ'iyye*, Tahran 1367/1948, s. 165-166; Kehmâle, *Ma'cemi'l-mü'ellifin*, IV, 91; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 209; III, 1266; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ teşârifî's-Şi'a*, Beyrut 1398, V, 38-39; XIV, 326-327; XX, 161-162; XXIV, 280; H. Corbin, "Sayyid Haydar Âmolî (VIII°/XIV° siècle) théologien Shîite du soufisme", *Mélanges d'orientalisme offerts à Henri Massé*, Tahran 1963, s. 72 vd.; a.mlf., *En Islam iranien: Aspects spirituels et philosophiques*, Tahran 1973, III, 149-213; a.mlf., "La science de la balance et les correspondances entre les mondes en gnose islamique (d'après l'œuvre de Haydar Âmolî, VIII°/XIV° siècle)", *Eranos Jahrbuch*: 1973, XLII, Leiden 1975, s. 79-162; Kâmil Mustafa eş-Şeybî, *el-Fikrû's-Şi'i ve'n-nizâ'ati's-şûfiyye hattâ ma-la'i'l-karnî's-sânî 'aşere'l-hicrî*, Bağdad 1386/1966, s. 120; Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, s. 353; *A'yânü's-Şi'a*, VI, 271-273; Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâzü'l-ulemâ' ve hiyâzü'l-fużalâ'* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Kum 1401, II, 218-225; Ali el-Fâzil el-Kâinî, *Mu'cemü mü'ellifî's-Şi'a*, Tahran 1405, s. 9; J. van Ess, "Haydar-ı Âmulî", *El² Suppl.* (Ing.), I, 363-365; E. Kohlberg, "Âmolî", *Elr.*, I, 983-985; Samed Muvahhid, "Âmulî, Bahâeddin", *DMBİ*, II, 214-215.

ETHEM CEBECİOĞLU

HAYDAR BAMMAT

(bk. BAMMAT, Haydar).

HAYDAR EFENDİ, Ahiskalı

(ö. 1960)

Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.

Güneybatı Gürcistan'daki Ahıska'da (Ahaltshe) doğdu. Asıl adı Ali Haydar'dır. 1926'da Ankara İstiklâl Mahkemesi'ndeki sorgulaması sırasında altmış yaşında olduğunu belirtmesi dikkate alınarak 1866'da doğduğu söylenebilir. İki yaşında iken annesi, dört yaşında da babası Şerif Efendi vefat etti. İlk tahsilini o zaman Rusya'ya bağlı olan Ahıska'da yaptıktan sonra 1894'te Erzurum'a gidip Bakırcı Medresesi'nde bir süre ders gördü. Daha sonra İstanbul'a gitti ve Beya-

zıt dersiâmlarından Çarşambalı Hoca Ahmed Efendi'nin Fâtih Camii'ndeki derslerine devam ederek icâzet aldı (1901). Ders Vekâleti tarafından yapılan imtihanı kazanarak dersiâm oldu ve Fâtih Camii'nde ders vermeye başladı. 1905 yılında kendisine 95 kuruşluk müderrislik maaşı bağlandı. Bu yıllarda bir yandan da Mekteb-i Nüvvâb'a (bazı kaynaklarda Medresetü'l-kudât) devam ederek dördüncü sınıf şehadetnâmesi aldı (1906). 1909'da fetvahâne ikinci sınıf müsevvidliğine, ertesi yıl birinci sınıf müsevvidliğine yükseltildi. Yine aynı yıl İbtidâ-i Hâric Medresesi İstanbul müderrisliğine getirildi. 1914'te 400 kuruş maaşla Sahn Medresesi fıkıh müderrisliğine, ertesi yıl fetvahânedede teşekkül eden Te'lîf-i Mesâil Heyeti reisliğine tayin edildi. Bu görevi esnasında *Mecelle*'yi tamamlamak için kurulan heyette görev alarak bu eserin "Kitâbü'l-Büyû" ve "Kitâbü'l-İcâre" bölümlerinin hazırlanmasına katkıda bulundu. 1916-1919 ve 1922-1923 yılları arasında önce muhatap, daha sonra da başmuhatap olarak huzur derslerine katıldı.

Medresedeki tahsil döneminde tasavvufa karşı olan Haydar Efendi, bir ramazan ayında cer için gittiği Bandırma'da Şeyh Bezzâz Ali Efendi'yle tanışarak kendisine intisap etmek istemiş, o da İstanbul'da Hacı Ahmed Efendi'ye gitmesini tavsiye etmiştir. Hacı Ahmed Efendi ise onu Topkapı'da ikamet eden Ali Efendi'ye göndermiştir.

Tarikat silsilesi Ali Efendi, Halil Nûrullah Efendi, Mustafa İsmet Yanyavî ve Abdullah Mekkî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşan Haydar Efendi, 1914'te Ali Rızâ Efendi'nin vefatı üzerine Sultan Selim Camii yakınında bulunan İsmetullah Efendi Dergâhı'na şeyh oldu. Ancak Mecelis-i Meşâyih, Tokat mebusu Şeyh Mustafa Hâki Efendi'yi bu göreve tayin etmişti. Bu durum karşısında Ali Rızâ Efendi'nin Haydar Efendi'yi halife bıraktığını söy-

leyen müridler Mustafa Hâki Efendi'nin meşihatını kabul etmediler. Tekke mensuplarından Hâfız Halil Sâmî Efendi'nin 15 Muharrem 1338 (10 Ekim 1919) tarihli arızasının padişah tarafından gereğinin yapılması isteğiyle şeyhülislâma havale edilmesi üzerine beş yıl sonra tekkenin şeyhliği kendisine teslim edildi (bu arıza ve cevabî metin için bk. Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, s. 199-203, vesika 17, 18). Haydar Efendi'nin buradaki şeyhliği tekkeler kapatılınca kadar (1925) devam etti.

Cumhuriyet'in ilânından sonraki dönemi hapiste ve göz altında geçiren Haydar Efendi, İskilipli Mehmed Âtîf Efendi ile birlikte İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandı (buradaki sorgulanmasıyla ilgili tutanaklar için bk. *Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları*-1926, s. 116-118).

Haydar Efendi, kısa süren bir rahatsızlıktan sonra 1 Ağustos 1960 tarihinde Fâtih Çarşamba'daki evinde vefat etti. Fâtih dersiâmlarından olduğu için Fâtih Camii hazîresine defnedilmek istendiyse de askerî yönetimce buna izin verilmedi. Cenaze namazı Yavuz Sultan Selim Camii'nde vasiyeti uyarınca Mahmut Sami Efendi tarafından kıldırıldı ve Edirnekapi'da Sakızağacı Mezarlığı'na defnedildi.

Hasib Efendi, Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi, Mahmut Sami Ramazanoğlu ve Mehmet Zahit Kotku gibi Hâlidî şeyhlerinden hürmet gören Haydar Efendi'nin Hüsrev Efendi, İstanbul müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'yi sevip takdir ettiği belirtilmektedir. İlme ve ibadete önem veren Haydar Efendi sert mizaçlı bir kişiliğe sahipti. Haydar Efendi'nin silsilesi halifelelerinden Mahmut Ustaosmanoğlu tarafından sürdürülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları-1926 (haz. Ahmed Nedim), İstanbul 1993, s. 116-118; Ebû'lulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (haz. İ. Sungurbey), İstanbul 1966, III, 192; Sadık Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık-Batıcılık Mücadelesi*, İstanbul 1977, s. 362; a.mlf., *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1980, I, 260-261; a.mlf., *Türkiye'de Din Kavgası*, İstanbul 1991, s. 199-203, ayrıca bk. vesika 17, 18; a.mlf., *Yürüyenler ve Sürünenler*, İstanbul 1995, s. 130-135; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul 1983, s. 212, 248; *Evliyalar Ansiklopedisi* (nşr. Türkiye Gazetesi), İstanbul 1992, II, 81-87; Kemal Bozkurt, "Ahıskalı Ali Haydar Efendi", *Büyük İslâm ve Tasavvuf Önderleri*, İstanbul 1993, s. 353-356; a.mlf., "Ahıskalı Ali Haydar Efendi", *İslâm*, sy. 98, İstanbul 1991, s. 56-57; Mehmet Talu, "Ali Haydar Efendi", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, İstanbul 1996, X, 88-95.

CEMAL BAYAK

HAYDAR KADI CAMİİ

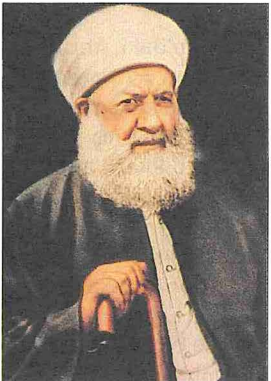
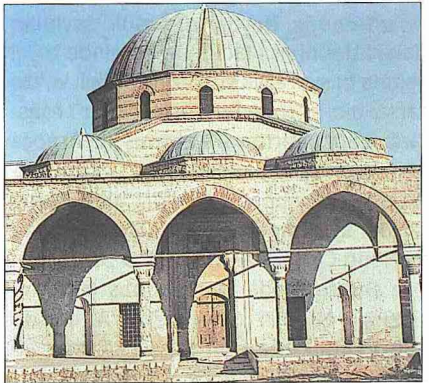
Makedonya'nın Manastır şehrinde
XVI. yüzyılda yapılmış cami.

Adi Bitola olarak değiştirilen Manastır şehrinde çok sayıdaki caminin en önemlilerinden biridir. Cümle kapısı üstünde bulunan kitâbesine göre Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Kadı Haydar Efendi tarafından 969 (1561-62) yılında yaptırılmıştır.

İntizamlı bir işçilikle taş ve tuğladan karma teknikte yapılan caminin, iki sıra tuğla hatılları arasında tek sıra muntazam işlenmiş kesme taş sıraları ile alması çok duvar örgüsü kubbe kasnağına kadar devam eder. Üç bölümlü son cemaat yeri dört mermer sütuna oturan sivri kemerlere sahiptir. Bu üç bölüm kemerlerle ayrılmış olup her biri sekizgen sağır kasnaklı kubbe ile örtülmüştür. İstip'teki Hüsam Paşa Camii'nde görüldüğü gibi ortada bulunan iki sütun yanlardakilerden farklı olarak yeşil mermer (verde antico), diğerleri ise beyazdır. Bu sonuncuların başlıklarının baklava olmasına karşılık ortadaki iki sütunun başlıkları mukarnaslıdır.

Caminin kordon silmelerle çerçeveslenmiş yayvan kemerli cümle kapısının üstünde üç satır halinde Arapça bir kitâbe yer alır. Niş fazla derin olmayıp kavsarası iki kat prizma ile taçlanmıştır. Kitâbenin üstüne alınışın ortasına ayrıca bir şemse kabartması işlenmiştir. Son cemaat yerinde yan bölümlerin kible duvarlarında birer mihrapçık bulunmakta, bunlarla kapı arasında da birer pencere yer almaktadır. Pencereilerin üstlerine yerleştirilmiş olan kare panoların içinde ise

Haydar Kadı Camii – Manastır / Makedonya

Ahıskalı
Haydar
Efendi